

TÜRK KÜTÜPHANECİLER DERNEĞİ BÜLTENİ

XXXIII. Cilt

1984

2'nci Sayı

OSMANLI ARŞİVCİLİĞİNE TOPLU BİR BAKIŞ

Atilla ÇETİN

Tercüman Gazetesi Kütüphane ve Dokümantasyon
Merkezi Müdürü

Arşivin Önemi :

Geçmiş ile bugün arasında bağlantı kurmak gibi önemli bir görev üstlenen arşiv, bir ulusun en değerli hazinesi ve devlet varlığının hafızası özelliğindedir. Arşiv, kendini meydana getiren kurumların faaliyetlerinin gerçek ve yaşayan delilleridir. Arşiv, bir milletin ve devletin varlığını isbat eden tapu senedidir. Arşiv, bir başka anlamda tarih demektir. Geçmiş yüzyıllara ait en doğru bilgileri arşiv malzemeleri verir. Arşiv, devlet, millet ve fert haklarını korur, yaşanmakta olan zaman ile mazi arasında köprü vazifesi yapar. Arşiv, milletin hüviyet varakası, bir bakıma hatıra defteridir. Geçmiş ile hal arasında bağlantı kurabilmek için önemli bir vasıttır. Arşiv belgeleri, ilgili olduğu çağın örf, âdet, ahlâk yönleri ile, sosyal ve kültürel fonksiyonlarını, kurumları ve birbirleri ile olan ilişkilerini ortaya koyarlar. Arşiv malzemesini araştırmalara hazır bulundurmamak, milletin mazisine hürmet ve istikbaline hizmettir.

Bir devletin geçmişi ve bugünü dikkate alınrsa, istikbalde ancak arşivi ile var olacağı hükmüne varılabilir. Devlet hayatının her türlü görev ve fonksiyonu bir arşiv konusudur. Arşiv, toplum bilimlerine ait en zengin malzemeleri elinde bulundurur. Bu konuda ilk elden kaynaklardır. Bir milletin ve devletin tarihi, devlet ve millet hayatının ana çizgileri arşivlerde saklıdır. Arşiv, «millî hafızamız» demek olan tarihimizin temel dayanağıdır. Toplum hayatı ile ilgili siyasî, idarî, hukukî, askerî, biyografik, teknik, kültürel konulardaki araştırmalar, devletin uluslararası ilişkilerinde haklarının tesbiti için gerekli belgeler, toplumun sosyal özelliklerini belirten her türlü yazılı

malzeme ve belgeler ancak arşivden sağlanabilir. Arşiv malzemeleri, her türlü araştırmalarda ilk elden kaynak olma özelliğini taşımaktadırlar. Tarihî gelişme ve akış içinde devlet hayatının lüzumlu bir uzvu olarak teşekkül eden arşivler, günümüzde, müzeler ve kütüphaneler gibi kültürün kaynağı olan kurumlardan sayılmaktadır.

Osmanlı Arşivi :

Türkiye, arşivler bakımından, zengin bir potansiyele sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük tarihî arşiv mirası şimdi Türkiye'nin elindedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı üç kıta üzerinde, haşmetli olduğu devirlerde, 6 milyon km² lik genişliğe ve 60 milyonluk nüfusa sahip olduğu, çeşitli ulusları bir idare altında topladığı, iyi işleyen bir bürokratik sistemin var olduğu malumdur. Yüzyıllar boyunca, muhtelif devirlerin bürokratik usullerine göre normal yollardan meydana gelmiş olan arşiv malzemeleri Osmanlı arşivlerinde muhafaza edilmiştir. Osmanlılarda, arşive verilen değerin bir delili olarak, devletin mevcut hazinelerinden biri «Hazine-i evrak» yani arşivdi. Arşiv varlığı «Defterhâne hazinesi», mal ve para hazinesi ile eşdeğerde tutulmaktaydı. Osmanlı arşivlerinde, geniş imparatorluk coğrafyası içinde dağılmış birçok bölge ve ulusların kültürel, ekonomik yapıları, millî tarihleri ve sosyal gelişmeleri; demografik durumları ile ilgili engin bilgiler ve malzemeler bulunmaktaydı.

Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden, millî olduğu kadar uluslararası bir değer ve önem taşıyan bu zengin hazine ve tarihi servet sadece Türkiye bakımından değil, bütün Orta ve Yakın-Doğu, Balkan ve bazı Akdeniz ülkeleri için vazgeçilmez büyük önem arz etmektedir. Hususiyile bütün Balkanlar ve Arap ülkelerinin tarihî kaynakları buradadır. Orta-Doğu ülkeleri arasında, devlet olma vasfını Osmanlılar kadar uzun müddet devam ettirmiş ve zamanımıza ulaştırmış başka bir devlet yoktur. Bu ülkeler, aynı devletin bünyesinde yaşamının tabii sonucu olarak, tarihlerini Osmanlıya bağımlı olarak öğrenmek zorundadırlar. Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan zamanla ayrılıp müstakil hale gelen ülkeler ve milletler, millî arşivlerini kurmak, sosyal, ekonomik, kültürel problemlerini çözebilmek için, Osmanlı arşivlerinde araştırmalar yapmayı zarurî görmektedirler. Tek kaynakları bunlardır. Şu halde, Türkiye'nin sahip bulunduğu arşiv zenginliği, geniş bir coğrafyayı ve birçok ulusu doğrudan ilgilendirir özelliktedir.

Osmanlı'da İlk Arşivler :

Osmanlı Devleti'nde, Selçuklular ve diğer Müslüman-Türk devletlerinden gelen eski bir devlet geleneği olarak, daha ilk devirlerden itibaren arşiv fikrinin, yazışmaları koruma duygusunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklularda ve sonra Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi, hükümdarın «Divan» teşkilâtında, her türlü yazışmaları yürüten bürokratik ekibin yanında, kayıtları ve belgeleri, defterleri saklayan bazı görevliler ve bunların bulunduğu yerler vardı. Bu durum arşiv olayının nüvesini teşkil etmiştir. Germiyan Oğulları, Karaman Oğulları, Saruhan Oğulları, Aydın Oğulları gibi beyliklerde, «Beylik Divanı»nda tutulan kayıtlar ve defterlerin mevcudiyeti, bel-

geler ve arşiv varlığı hakkında bazı veriler, sonradan Osmanlı tapu-tahrir defterlerine yansımış olup, bazı bilgiler sunmaktadır. Aynı şekilde Osmanlı Beyliği'nde de, devlet işlemlerine, tevcihlere, vakıflara vb. ait belgelerin tamamı, önem derecesine bakılmaksızın, pek kıymetli olmayan müsveddeler de dahil olmak üzere, titizlikle saklanmış ve korunmuştur. Günümüze ulaşan belgelerin tanzim ediliş tarzları ve yazışmalarda geçmiş işlemlere yapılan atıflardan, derkenarlardan arşivlere ve kuyudâta verilen değer anlaşılmaktadır.

İstanbul'un fethine kadar, Bursa ve Edirne'de arşivler teşekkül etmiştir. Timur'un istilâsı esnasında Bursa'daki arşivin tahribi muhtemeldir. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı arşivlerinde gelişme ve zenginleşme vuku buldu. Fetihten sonra, ilk arşiv Yedikule'de idi. Sonra At Meydanı'na nakledilmiştir. Topkapı Sarayı'nın inşasından sonra, arşivler Divan-ı hümayûn'un yanında yer aldı. Yapılan fetihler sonucu, çok genişleyen Osmanlı coğrafyası ile giderek önem kazandı. İmparatorluk başkentinde kuvvetli ve dakik işleyen bir bürokrasi mevcuttu. Çok sağlam ve mükemmel bir bürokrasi ve yazışma sisteminin gerisinde, güçlü bir arşivin varlığı ve süratle işleyişi bulunuyordu.

Arşivlerin İhtişamı :

Osmanlı Devletinde arşivler, XVI. yüzyılda yüksek bir seviyeye ulaştı. Osmanlı zihniyetinde kâğıt, özellikle yazılı kâğıt saygı gösterilen bir meta olduğundan, belgeler, en küçük müsveddeler bile atılmadan saklanmıştır. Belgeler, sandık, torba, kılıf, mahfaza, atlas kese gibi malzemeler içinde korunmuştur. Arşiv malzemeleri mekân olarak değişik mahzenlerde muhafaza edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Divan-ı hümayûn, Bâb-ı âsâfi, Bâb-ı defterî gibi merkezi devlet kuruluşlarının arşiv malzemeleri, Topkapı Sarayı ve At Meydanı'ndaki bazı mahzenlerde saklanmıştır. «Defterhâne Hazinesi», «Bâb-ı Hümayûn» un üst kat odaları, «Tomruk Dairesi», «Çadır Mehterleri Kışlası», «Sarayı Atık» gibi yerler arşiv depoları olarak hizmet görmüştür.

Bâb-ı âsâfi ve daha sonra Bâb-ı âli önem kazanmaya başlayınca, evrakları yakınlarındaki mahzenlere yerleştirilmiştir. Bunlardan XIX. yüzyıl Bâb-ı âli'sinin meşhur arşivleri meydana gelmiştir.

Eyaletlerde ve sancaklarda «Paşa Divanı»nda yapılan resmî muamele ve tevcihler, yazışmalar ile ilgili malzemeler taşra idaresi için önemli idi. Vilâyet ve kazalarda kaduların kazaî hükümlerle alâkalı olan kaduların şer'i mahkeme sicilleri ve belgeleri, bölgesel arşivlerin özünü teşkil etmiştir.

Osmanlı merkez kançılıryasında, arşiv malzemelerinin korunması, devlet sırlarının saklanması, çalınmaması, kayıtların tahrif edilmemesi, bürokratik teamüllerin ciddiyetle takibi, «kaide-i kadîme üzere» hareket edilmesi gibi hususlarda ciddi önlemler mevcuttu. Nitekim 1590 yılında bazı belgelerin çalınma ve tahrifinde suç görülen bazı Divan-ı hümayûn kâtipleri idam edilmiş ve bazıları elleri kesilerek devlet hizmetinden atılmıştı.

İhmal ve Tahripler :

18. yüzyıl ortalarına kadar iyi bir şekilde saklanan ve titizlikle korunan arşiv malzemeleri, sonra rehavet ve umursamazlığın doğurduğu bazı ihmal ve tahriplere maruz kaldı. Bakımsızlık, yangınlar, su baskınları, depoların yetersizliği, taşımalar, kötü şartlar bunların başlıca âmilleri idi. Osmanlı ordusu savaşa giderken başta vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem olmak üzere, yüksek devlet adamları da sefere katılıyordu. Devlet işlerini aksamaması ve muamelâtın yürütülmesi için, bir kısım önemli siciller ve kayıtlar da birlikte taşınıyordu. 17. yüzyılın sonundan itibaren, cepheye giden arşiv malzemeleri de yenilgi ile sona eren muharebeler sonunda, savaş meydanında kalabiliyordu. Bunların büyük bölümü askerlik ve tevcih ile ilgili kayıtlardı. Savaş ganimeti olarak elde edilen bu malzemelerden tahribe uğramayan bir takımı halen yabancı arşivlerde dir.

Osmanlı Devletinde kuruluşundan itibaren, bir arşiv fikrinin mevcut olduğu, günümüze intikal eden belgelerin tanzim edilmiş tarzlarından ve yazışmalarda geçmiş işlemlere yapılan atıflardan, derkenarlardan anlaşılmalıdır.

Zaman zaman devlet evrakının ve kayıtlarının iyi korunması ve önemi konusunda emirler, direktifler verileceğini tahmin etmek güç değildir. Bu hususta şüpheye mahal bırakmayacak bir belge, Divan-ı hümayûn Mühimme Defteri 183'te bulunan, I. Abdülhamid devrinde 1200/1785 tarihinde Reisül-küttâba hitaben çıkarılan emirdir. Bu emirde, devlet kayıtlarının ve defterlerinin devamlı saklanmalarının önemli işlerden olduğu vurgulanarak, bazı önlemler alınması, düzenli depolarda korunması istenmekteydi. Devlet belgelerinin korunmasında pedişahlar bile usul ve kaideye uymaktaydılar.

Modern Arşivciliğe Atılan İlk Adımlar :

Osmanlı Devleti bünyesinde modern arşivciliğe atılan ilk adımlar ve alınan bazı tedbirler Tanzimat döneminde olmuştur. Daha II. Mahmud devrinden itibaren kurulmaya başlanan yeni teşekküller, okullar ve nezaretler arşiv malzemelerini tanzim ve koruma hususunda yeni bir atılımın başlangıcı içinde olmuşlardır. Kayıt ve kuyud işlerinde bir yenilik izlenmektedir. 1261/1845 tarihinde Maliye Nâzırı Safvetî Paşa'nın Topkapı Sarayı'nda Enderûn-u hümayûn'da bulunan bir kısım tarihî belge ve defterleri düzenlediği, belgelerin kalemlerine göre ayrılarak anbarlara yerleştirildiği, depoların yenilendiği, işe yaramadığına hükmedilen bir kısmının ayrıldığını görmekteyiz. Devletin merkez teşkilât içinde ciddi ilk arşiv çalışmaları diyebileceğimiz bu çalışmaların Mehmed Emin Rauf Paşa'nın sadareti döneminde vuku bulduğu bilinmektedir. Bu faaliyetlerin, 1,5 yıl sonra, Mustafa Reşid Paşa'nın birinci sadareti zamanında modern anlamda devlet arşivinin reorganizasyonu çalışmalarının ilk müjdeleyicisi ve temel teşkil etmesi kuvvetle muhtemeldir.

Hazine-i Evrak'ın Kuruluşu :

Avrupa'ya resmî görevle birkaç kez gidip, orada kültür ve tarih kaynaklarını muhafaza eden bir kuruluş olarak arşivlere ne derecede önem verildi-

ğını ve son yüzyılda Osmanlı Devleti bünyesindeki ihmalleri ve ihtiyaçları yakinen gören Mustafa Reşid Paşa, 7 Şevval 1262/28 Eylül 1846 tarihinde başlayan ilk sadaretinin ilk aylarında, Bâb-ı âli'ye bağlı, Devlet Arşivi hüviyetinde ve Bâb-ı âli bahçesi içinde, «Hazine-i Evrak» adıyla anılan bir müessese kurulmasına ve bu amaçla yeni bir bina inşasına karar verdi. Bu hususta padişah buyruğu olan irade-i seniyye 19 Zilkade 1262/8 Kasım 1846 tarihinde yayımlandı. Bina inşası için, Bâb-ı âli bahçesi içinde uygun bir yer seçildi. İnşa işi daha önce Dârülfünûn binalarını yapan İtalyan mimar Fossati ve kardeşine tevdi edildi. İnşa için seçilen yer, Bâb-ı âli bahçesi içinde, Bâb-ı âli kapısının iç tarafında yüksekçe ve rutubetsiz bir alandı. İnşada modern yapı malzemeleri ve «yeni icad tuğla» kullanıldı. Bina iki kat olarak yapıldı. Merdiven demirleri özel olarak Tersane'de döktürülmüştür. Zarif bir kubbe ile örtülmüş ve güzel resimlerle süslenmiştir. Bu bina halen Başbakanlık Devlet Arşivi'nin deposu olarak kullanılmaktadır. Bina inşası 1846-48 arasında sürmüş, rutubetin çekilmesinden sonra 1849 sonunda kullanılmaya başlanmıştır. Arşiv binası, Devlete, o zamanın hesabına göre, 1491 kese 190 küsur kuruşa mal olmuştur.

Bu arada, inşa faaliyeti devam ederken, Hazine-i Evrak kurumunda çalışacak olan ekibin kurulması, arşivcilik prensiplerinin saptanması için hazırlıklar yapıldı. Sadaret Mektubçusu *Esseyid Hasan Muhsin Efendi*, Hazine-i Evrak'ın başına getirildi. Kuruluş başlangıçta «Hazine-i Evrak Müdiri-yeti» adını aldıysa da, bu görev Muhsin Efendi'nin daha önceki görevi olan Mektupçuluğa nazaran daha aşağı bir unvan olduğundan ve «arşiv hizmeti devletin mutena işlerinden» addedildiğinden, bazı konuların Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de müzakeresi zaruri bulunduğundan, bu müzakerelere Muhsin Efendi'nin de katılması gözönüne alınarak, kendisi 4 Rebiü'l-evvel 1263/20 Şubat 1847 tarihli irade-i seniyye ile «Hazine-i Evrak Nazırı» unvanıyla Meclis-i Vâlâ azalığına tayin edildi. Müessese «Hazine-i Evrak Nezaret-i» olarak ad değiştirdi. Hazine-i Evrak Nazırı, o zamanki Bakanlar Kuruluna dahil bir nazır olmamakla beraber, herhangi bir müdürden daha yüksek bir görevli idi. Muhsin Efendi'nin emrine daimi memurlar tayin edildi ve kendisine Meclis-i Vâlâ'da bir oda tahsis edildi. Muhsin Efendi, modern arşivciliğimizin ilk mümtaz şahsiyetidir.

Muhsin Efendi ve mesai arkadaşlarının çalışmaları sonucu, önce 11 Rebiü'l-evvel 1263/27 Şubat 1847 tarihli, Hazine-i Evrak'a konulacak arşiv malzemelerinin ayırımı hakkında esasları belirleyen bir talimatnâme hazırlandı. Buna göre, Sultanahmed meydanında'ki Defterhâne'de, Bâb-ı âli civarındaki mahzenlerde ve diğer değişik depolarda bulunan arşiv malzemelerinin ayırma ve toplama işlemlerine başlandı. Ayrıca, ayırma işlemi tamamlanmış belgelerin Hazine-i Evrak'a devri, tasnif çalışmalarında takip edilecek usuller, Hazine-i Evrak'la Bâb-ı âli kalem ve bürolarının ve diğer dairelerin müna-sebetlerinde izlenecek yol hakkında çalışmalar yapmak üzere, Bâb-ı âli kalem müdürlerinden (Zâbitân-ı aklâm) müteşekkil bir «Meclis-i Muvakkat» kuruldu. Meclis-i Muvakkat'ın yaptığı çalışmalar sonucu, arşivin devlet hayatındaki önemi ile, tasnifte takip edilecek esaslar, Hazine-i Evrak'a konulacak malzemelerin cins ve evsafı, kalemlerin Hazine-i Evrak'la olan irtibat ve ilişkilerini gösteren beş maddelik bir nizamnâme hazırlandı. Bürokrasi

içinden gelen tecrübeli zevattan oluşan Meclis-i Muvakkat'ın 19 Cemâziye'l-âhır 1265/12 Nisan 1849 tarihli bu nizamnâme, millî arşivcilik tarihimiz için çok ilginç olması ötesinde, getirdiği arşivcilik görüşü bakımından mükemmel ve moderndir. Bu belgede:

«.. Kuyudât, senedât ve önemli dairelerde tutulan bütün muharre-rât, her büyük devletin kuvve-i hâfıza ve belki nefis-i nâtıkası mesa-besindedir. Bunların perişanlık ve yok olmaktan vikayesiyle hıfzı, gerektiğinde müracaat ve korunma tedbirlerinin alınması devletin mühim işlerindedir. Hazine-i Evrak'da hıfzolunacak evrak Devlet-i aliyye'nin önemli işlerine ait ekserisi mahremiyette tutulacak, dev-letin sırlarına dâir mutena şeyler olacağından, memur tayin edileceklerin dahi gayet emin ve mutemed begândan bulunmalarının münasib olacağı..» bilhassa belirtilmiştir.

Hazine-i Evrak'a konulacak belge cinsleri ve tasnif esasları tesbit edilmiş, en önemlisinden daha az mühimine kadar, Devletin uğraştığı her konu-daki malzemeler tasnif planında yer almış, lüzumsuz addedilenler de atıl-mayarak ilerisi için saklanmıştı. Hazine-i Evrak'ın iç düzeni, ara depolar konusu, hazırlanacak kataloglarda gözönüne alınacak kıstaslar hakkında, Meclis-i Muvakkat bir sistem ortaya koydu ve kararlar aldı. Bunlara göre, ön çalışmalar yapılmaya başlandı ve arşiv binasının inşasına kadar yürü-tüldü. Ayrıca, o zamana kadar uygulanmakta olan, Bâb-ı âli kalemlerinin ya-zışma ve kayıt usullerinde bazı değişik ve yenilikler yapılarak, Hazine-i Ev-rak'taki çalışmalar ve düzenlemeler ile bir paralellik sağlandı. Bâb-ı âli dai-relerinin, arşiv malzemelerini Hazine-i Evrak'a devir esasları ortaya konu-du ve uygulandı.

Osmanlı Devlet Arşivi olan Hazine-i Evrak'ta her türlü muahedeler, hatt-ı hümayûnlar, irade-i seniyyeler, çeşitli iç ve dış meselelere ait belge takımı-ları, Divan-ı hümayûn defterleri, tapu defterleri, meclis takrirleri, mazbata-lar, kanunlar vb. toplanmıştır.

Konulan tasnif prensiplerine göre çalışmalar şöyle yapılmıştır.

1. Devletin kuruluşundan itibaren hicrî 1265/1849 tarihine kadar maht-zenlerde biriken evrakın iki kısma ayrılması:

- a. Başlangıçtan 1255/1839 tarihine kadar olan evrak,
- b. 1255-1265/1839-1849 tarihleri arasındaki evrak.

2. 1265/1849 tarihinden itibaren oluşacak evrakın üçüncü bir kısım mütalâa edilmesi ve biriktirilmeden kalemleri tarafından ay ay tasnif olun-ması,

3. 1255/1839 tarihinden önceki evrakın tasnifinde yakın tarihten baş-layıp, geriye doğru gidilerek yapılması,

4. Tasnifin konu ve idarî teşkilât esasına göre yürütülmesi,

5. Her kalemin evrakının tasnifinden önce kendi bünyesinde yapıl-ması ve daha sonra Hazine-i Evrak Nezaretinin görüşüne sunulması,

6. Bâb-ı âli kalemlerinin Hazine-i Evrak'la olan ilişkilerinin Tercüme Odası ve Âmedi Odası kalemliyle yürütülmeleri,

7. Öteden beri **Divan-ı hümayun Kalem**inde saklanan muahede ve mukavelelerin bu kalem tarafından birer suretlerinin alındıktan sonra, asıllarının Hazine-i Evrak'a teslimi,

8. Hazine-i Evrak'ta saklanmasına lüzum hissedilmeyen belgelerin belirli bir tertib ve düzen içinde torba ve sandıklara konularak saklanması.

Günümüze intikal eden Osmanlı belgeleri ve kayıtlarında bu kararların yürütüldüğü ve uygulandığı görülmektedir.

XIX. yüzyılın ortasında, Osmanlı Devlet Arşivi modern anlamda teşkil edilirken, bir kuruluş için elzem olan unsurlardan **bina, personel ve kanunî mevzuât** konularının gereken önemle ele alındığı izlenmektedir. Düşünce ve alınan kararlar rasyonel ve çağdaş bir izlenim taşımaktadır. Hazine-i Evrak başlangıçta nezaret olarak kurulmuş, sonra **müdürlük** olarak tekrar değişikliğe uğramış, daima Sadarete bağlı olarak kalmıştır.

Çeşitli Avrupa ülkelerinde, Devlet veya Millî Arşiv kurma çabalarının 19. asır başlarında veya ortalarında olduğu bilinmektedir. Bir örnek olarak, İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office) 1838'de kurulmuştur. Bazı ülkelerde tarih daha sonradır. Osmanlı Devleti'nin, Devlet Arşivi'ni reorganizasyon girişimi, bu bakımdan hiç te geri sayılamaz. Bina inşasının tanınmış bir Avrupalı mimara yaptırılması, tasnifte arşivcilik prensibi provenance (provö-nans)a yakın bir sistemin uygulanması verilen öneme bir delildir. Hazine-i Evrak'ta bir ihtisas kütüphanesinin kurulması da düşünülmüştür.

Şurá-yı Devlet ve Nezaret Arşivlerinin Teşekkülü :

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında kurulmağa başlanan büyük Osmanlı idarî kuruluşlarının ve nezaretlerinin kendi bünyelerinde arşivleri teşekkül etmeğe ve gelişmeğe başlamıştır. Bunların Hazine-i Evrak'ın örneğinden yararlanmaları kuvvetle muhtemeldir. 1868'de kurulan Şurá-yı Devlet'in, Maarif, Dahiliye, Hariciye, Evkaf, Nafia, Adliye ve Mezahib gibi nezaretlerin kendi bünyelerinde arşivleri teşekkül etmiştir. Sadaret'in kendi bünyesinde de bir arşiv müdürlüğü kurulmuş ve bu sonradan Hazine-i Evrak'a intikal eden malzemelerin bir parçasını oluşturmuştur. Bazı nezaretler kendi ihtiyaçlarına göre özel arşiv binaları inşa ettirmişlerdir.

Vilâyet Arşivlerinin Teşekkülü :

1864 yılında Osmanlı eski idarî teşkilâtında değişiklik yapıldı ve vilâyet sistemine geçildi. Her vilâyette bölgesel birer arşiv teşekkül etmeğe başladı. Tuna vilâyeti valisi Midhat Paşa'nın 1868'de vilâyet merkezi Rusçuk'ta bir arşiv kurulması ve bina inşasına dair çalışması dikkate şâyandır. Rumeli'ndeki bazı vilâyetlerin arşivleri, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında korunamamış, bir kısmı yabancı ellerde kalmış veya tahribe uğramıştır. Tulça vilâyeti arşivi vali Said Paşa tarafından İstanbul'a nakledilirken Bulgaristan'da alınmış ve bu fon «Türk Arşivi» adı ile Bulgar Millî Kitaphânının 1879'da kurulan Şarkiyat bölümünün ilk nüvesini teşkil etmiştir. Yine aynı anlamda Saraybosna'da arşiv malzemeleri kalmıştır.

Abdülaziz ve II. Abdülhamid Devirlerinde Arşivler :

Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde arşiv işlerine önem veren bazı sadrazam ve devlet adamlarının himmetleriyle Hazine-i Evrak'da ve diğer arşivlerde bazı gelişmeler olmuştur.

1870 senesinde Âli Paşa'nın sadaretinin sonlarında Mehterhâne yakınındaki mahzenden Bâb-ı Âli'ye ait bazı evrak, Hazine-i Evrak'a taşınmıştır. Bu evrak, I. Mahmud devri başlangıcından II. Mahmud devri sonuna kadarki zamana aitti. Başbakanlık Devlet Arşivi'nde halen mevcut «Hatt-ı hümayûn tasnifi» nin esasını bu belgeler meydana getirmiştir. Ayrıca, Divan-ı hümayûn'a ait bazı defter serilerinin muntazam bir şekilde tasnif ve tanzim edilip, bunların bir envanteri hazırlandı. «Mahzen Defteri» adıyla anılan bu envanter, Hasan Ziver Efendi tarafından düzenlendi.

Ahmet Cevat Paşa'nın sadaretinde 1310/1892 yılından itibaren, devlet teşkilâtı gözönüne alınarak, Sadaret belgeleri nezaretler ve önemli devlet dairelerine göre tertip edilmelerine karar verildi. Defter ve kayıt sistemi böylece tutuldu.

II. Abdülhamid devrinde, Maliye Nezareti Hazine-i Evrakı ile Meşihat'e bağlı Şer'iyye arşivi binaları inşa edildi.

Devlet işlerinin önem kazandığı Yıldız Sarayı'nda muntazam işleyen bir arşiv teşkilâtı vardı. Bu arşiv, şimdi aslı yapısı bozulmadan Başbakanlık Devlet Arşivi'nin bir bölümüdür.

Sadrazam Said Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın arşivler konusunda bazı olumlu çalışmalar yaptıkları bilinmektedir.

II. Meşrutiyet Döneminde Arşivler :

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı arşivciliği bakımından birçok yenilikler ve canlılıklar getirmiştir. Abdurrahman Şeref Bey'in vak'anüvisliğe tayini, Tarih-i Osmanî Encümeni'nin kuruluşu, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın yayını arşivlere verilen önemi arttırdı. Fatih zamanından Tanzimat'a kadar hükümetce cereyan eden muamelâta ve muhaberâta dair olup Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı'na yakın mahzenlerde bulunan evrak, Bâb-ı Âli'de Cevat Paşa tarafından kütüphane olarak yaptırılmış olan binaya (Halen Başbakanlık Devlet Arşivi'nin deposu) nakledildi. Evrak altı yüz araba yükü idi. Yine diğer bazı mahzenlerdeki belgeler toplandı. Sonra bu malzemelerin tasnifi için heyetler kuruldu, çalışmalara başlandı.

Bu dönemde arşivler konusunda diğer bir canlılık, arşiv malzemesinin, önceden olduğu gibi sadece idarî ve bürokratik hizmetler için değil, ilmi çalışmalar için de kullanılmağa başlanmasıdır. Türk ve yabancı ilim adamları ilk defa Osmanlı arşivlerinde araştırmalara başladılar ve tarihî belgeleri ilmi amaçla yayınlamağa giriştiler.

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'ndaki ilk makalenin, Abdurrahman Şeref Bey tarafından kaleme alınan «Evrak-ı atika ve vesâik-i tarihiyemiz»

adını taşınması, arşiv ve arşiv malzemelerinin zenginliğinden söz etmesi, bu yeni dönemde arşivlere verilen şuurulu değerlerin bir delili olmak gerekir.

Aydınlar ve basın organlarında arşivlerin önemi ve lâyık olduğu seviyeye yükseltilmesi hususunda yayınlara raslanıyordu. 24 Mart 1919 tarihli «İkdam» Gazetesindeki bir başmakalede «Devlet evrakının Meşrutiyete lâyık bir surette hal edilmesi» arzu edilmekte ve arşivlerin korunması hakkında «Hıfz-ı evrakı ne kadar muntazam bir usule rabt eder isek o kadar medenî, muntazam yaşamağa, tarihini yaşatmağa hahişker bir millet olduğumuzu isbat ederiz. Evrakını muhafaza etmeği bilmeyen bir devlet, o hükümet mefâhir-i maziyesini kendi elitle imha etmiş olur.» denmektedir.

Birinci Cihan Savaşı sırasındaki, Sadaret, Dahiliye, Hariciye Nezaretleri ve Şurâ-yı Devlet arşivlerinin «Bâb-ı Âli Hazine-i Evrak Müdiriyyet-i Umumiyesi» adı altında birleştirilmesi düşünüldü. Bir komisyon kuruldu. Bir nizamnâme projesi hazırlandı. 1915-17'deki bu girişim, savaş sebebiyle gerçekleşmedi. Arşivler bakımından köklü tedbirler alınmadı. Savaşın ikinci yılında 1915'te Hazine-i Evrak'taki özellikle Divan-ı hümayûn'a ait bazı defterler ve malzemeler, 208 sandık içinde Konya'ya nakledildi ve sonra tekrar geri getirildi. Savaş esnasında Kumandanlıklarla ilgili bazı arşiv ihtiyaçları için, Başkumandan Vekâleti ve Harbiye Nezareti'nde önemli bir arşiv ünitesi kuruldu. Hariciye Nezareti Arşivi yeniden düzenlendi.

Hazine-i Evrak'ta, Ali Emiri Efendi ve sonra İbnülemin Mahmud Kemal İnal birer tasnif heyeti ile çalışmalar yaptılar.

Osmanlı Devlet Arşivi Hazine-i Evrak'ın 1864-1922 arasındaki müdürlüğünü yapan zevat şunlardır: **Esseyid Hasan Muhsin Efendi** (Nâzır ve müdür vefatı: 1271), **Nuri Bey** (Müdür), **Tahrî Bey**, **Abdüllâtîf Bey**, **Şefik Bey**, **Atâ Bey**, **Mehmet İzzet Bey**, **Refik Bey**, **Siret Bey**, **Refik Bey** (ikinci defa olarak), **Celâl Bey** (Müdür Vekili), **Kadri Bey**, **Mahmut Nedim Bey**.

Osmanlı Devleti'nin 1922'de ilgasından sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi, arşivlerin bütünüyle korunması için gerekli tedbirleri almıştır.

K A Y N A K Ç A

- ABDURRAHMAN, Şeref, «Evrâk-ı atika ve vesâik-i tarihiyemiz», **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, I (Nisan 1326/1910), s. 9-19.
- AHMET, Rasim, **Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi**, İstanbul 1326-1328, C. II, s. 850-853, faide: 192.
- ALDAN, Mehmet, «Türkiye'de arşiv sorunu», **Amme İdaresi Dergisi**, IX, 3 (Eylül 1976), s. 35-65.
- ALDAN, Mehmet, «Kamu kuruluş ve kurumlarında arşiv çalışmaları», **Amme İdaresi Dergisi**, X, I (Mart 1977), s. 81-106.
- AR, A. Fikret, **Arşivlerin Organizasyonu Hakkında Araştırma Raporu**, TODAİE, Ankara 1971, 147 s.
- AR, A. Fikret, **Büro Yönetimi Teknikleri**, TODAİE, Ankara 1977, s. 148-236.

- BİLGE, Mustafa, «Türk tarihi çalışmalarında arşivlerimizin yeri», *Millî Kültür*, I, 2 (Şubat 1977), s. 34-35.
- BİLGE, Mustafa, «The Ottoman Archives as a Source for the Economic History of the Muslim Countries», *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, IV, 1 (Temmuz 1979), s. 101-112.
- BİNARK, İsmet, «Arşiv hakkında ön bilgiler, ülkemizdeki arşiv çalışmaları, arşiv meselelerimiz ve çözüm teklifleri», *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXVII, 2 (1978), s. 69-87.
- BİNARK, İsmet, *Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası (Türkçe ve Yabancı dillerde yayınlanmış kaynaklar)*, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, yayın no: 2, Ankara 1979, s. VII-XXXVI.
- BİNARK, İsmet, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, yayın no: 3, Ankara 1980, s. 22-48.
- BİNARK, İsmet, «Arşivlerimizin değeri ve son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey'in 'Evrâk-ı atîka ve vesâik-i tarihiyemiz' adlı yazısı», *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXIX, I (1980), s. 23-38.
- BİNARK, İsmet, «Arşiv tarihimize ait kaynaklar: Musâ Kâzım: Vesâik-i tarihiyemiz», *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXIX, 4 (1980), s. 254-259.
- BİNARK, İsmet, «Bizde Devlet Arşivi konusu: Kısa tarihçesi ve günümüzdeki gelişmeler», *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXX, 2 (1981), s. 57-66.
- ÇETİN, Atilla, «Başbakanlık Arşivi'nde uygulanan tasnif sistemi ve kullanılan kotlar», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXI (Mart 1977 «1978»), s. 235-268.
- ÇETİN, Atilla, «Arşiv terimleri ve deyimleri», *Vakıflar Dergisi*, XII (Ankara 1978), s. 351-394, bilhassa 361-374.
- ÇETİN, Atilla, *Arşiv Belgelerinin Restorasyonu*, Kültür Bakanlığı yayınları: 296, Araştırma ve İnceleme Eserleri: 4, Ankara 1977, X+61 s., bilhassa s. 49-53.
- ÇETİN, Atilla, «Yıldız Arşivi'ne dâir», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXII (Mart 1979), s. 563-586. Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı.
- ÇETİN, Atilla, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, Enderun Kitabevi yayını. İstanbul 1979, XVI+171 s.
- ÇETİN, Atilla, «Millî tarih ve kültür araştırmaları kaynaklarından biri olarak arşivlerimiz ve önemi», *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1, 3 (Aralık 1979), s. 87-97.
- ÇETİN, Atilla, «Başbakanlık Arşivi», *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1, 4 (Şubat 1980), s. 68-89.
- ÇETİN, Atilla, «Türkiye'deki önemli arşivler ve özellikleri», *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1, 5 (Nisan 1980), s. 68-91.

- ÇETİN, Atilla, «Türkiye'de arşiv meseleleri, bunların çözüm yolları ve bazı teklifler», *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1, 6 (Haziran 1980), s. 189-206.
- ÇETİN, Atilla, «Yabancı ülkelerde bulunan Osmanlı arşiv malzemeleri, yayınları ve önemi», *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2, 7 (Ağustos 1980), s. 184-199.
- ÇETİN, Atilla, «Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti arşivinin kurulması için bir teşebbüsü», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9 (1980), s. 87-95.
- ÇETİN, Atilla, «Arşiv zenginliğimiz üzerine», *San'at ve Kültürde Kök* 1, 6 (Temmuz 1981), s. 21; «Devlet Arşivimizin üstünlüğü», *aynı dergi*, 1, 7 (Ağustos 1981), s. 4; «Başbakanlık Arşivi'ndeki malzemelerin özellikleri I, II», *aynı dergi*, 1, 8 (Eylül 1981), s. 11; 1, 12 (Ocak 1982), s. 21.
- ÇETİN, Atilla, «Osmanlı Devlet Arşivi'nin kuruluşu ve tasnif çalışmaları», *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 21 (Aralık 1982), s. 96-126.
- ÇETİN, Atilla, «Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Osmanlı Devlet Arşivi ve mülga Sadaret evrakının muhafazası hakkında aldığı kararlara ait bazı belgeler», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1982), s. 593-610. Prof. Tayyib Gökbilgin Hâtrâ Sayısı.
- ÇETİN, Atilla, «Osmanlı Arşivciliği», *Tercüman Gazetesi*, 13 Eylül 1983, Nr. 7744, s. 2.
- ÇETİN, Atilla, «Başbakanlık Devlet Arşivi 40 Yaşında», *Tercüman Gazetesi*, 8 Kasım 1983, Nr. 7797, s. 2.
- ÇETİN, Atilla, «Arşivlerimiz hakkında 'İKDAM' Gazetesinin bir yazıtı ve düşündürdükleri», *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXXII, 4 (1983), s. 168-176.
- ÇETİN, Atilla, «Les Archives de la Présidence du Conseil (Başbakanlık Arşivi) à Istanbul», *Études Médiévales et Patrimoine Turc*, I, Volume publié à l'occasion du centième anniversaire de la naissance de Kemal Atatürk, Editions du CNRS, Paris 1983, s. 27-54.
- ÇETİN, Atilla, «Les Archives de Turquie. Aperçu historique et perspectives», *Collection Turcica IV, Travaux et Recherches en Turquie 1983*, Paris 1983 (basımda).
- DUMONT, Paul, «Les Archives Ottomanes de Turquie», *Les Arabes par leurs archives (XV-XXe siècles)*, Actes du Colloque International du CNRS. Paris 9-11 avril 1974, Paris 1976, s. 229-243.
- ELKER, Salâhaddin, «Mustafa Reşid Paşa ve Türk arşivciliği», *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1952, s. 182-189.
- ERDOĞAN, Muzaffer, «Osmanlı mimarî tarihinin arşiv kaynakları», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III, 5-6 (1951-1952), s. 95-122.
- ERDOĞAN, Muzaffer, «Osmanlı mimarisi tarihinin otantik yazma kaynakları», *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s. 111-136, bilhassa s. 120-136.

- ERGİN, Osman, **Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kitapları**, İstanbul 1937, s. 106-209.
- ERÜNSAL, İsmail, «Türk Edebiyatı tarihine kaynak olarak arşivlerin değeri», **Türkiyat Mecmuası**, XIX (1980), s. 213-222.
- EŞREFOĞLU, Eşref, «Bâb-ı âli Evrak Odası Sadâret evrakı ve provenance sisteminin uygulanması», **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 7-8 (1976-1977), s. 225-232.
- EŞREFOĞLU, Eşref, «Mümtaze kalemi ve Bulgaristan belgeleri», **İstanbul Üniversitesi Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 6-7 (1978), s. 189-203.
- FEKETE, Lajos, «Über Archivalien und Archivweisen in der Türkei», **Acta Orientalia Hungarica**, III (Budapest 1953), s. 179-206.
- GÖYÜNÇ, Nejat, «XV. yüzyılda ruûs ve önemi», **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, XVII, 22 (1967), s. 17-34.
- GÖYÜNÇ, Nejat, «Türk kültür tarihi bakımından arşivlerimizin önemi», **Belleten**, XXXVII, 147 (1973), s. 305-319.
- GUBOGLU, Mihail, «Despre materiale archivistice Otomane din Turcia și importanta lor pentru istoria tarilor Romane», **Revista Arhivelor**, 2 (1966), s. 175-194.
- GUEZE, Raoul, «Il Başvekalet Arşivi in Istanbul», **Rassegna Degli Archivi di Stato**, 28 (1968), s. 598-622.
- İŞIKSAL, Turgut, «Arşivlerimizin durumu ve problemleri», **Türk Kültürü**, X, 119 (Eylül 1972), s. 1196-1207.
- KONYALI, İ. Hakkı, «Türk Hazine-i Evrakı», **Tarih Hazinesi**, 4 (1951), s. 175-178.
- KONYALI, İ. Hakkı, «Türk Arşivi», **Tarih Hazinesi**, 5 (1951), s. 234-238.
- LEMERCIER - QUELQUEJAY, Chantal, «Les bibliothèques et les archives de Turquie», **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, V, 1 (1964), s. 105-140.
- LEMERCIER - QUELQUEJAY, Chantal, «Une source inédite pour l'histoire de la Russie au XVIIe siècle: les registres des Mühimme Defterleri des Archives du Başvekâlet», **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, VIII (1967), s. 335-343.
- LEWIS, Bernard, «The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands», **Journal of the Royal Asiatic Society**, (Londres 1951), s. 139-155.
- LEWIS, Bernard, «The Ottoman Archives as a Source for the European History», **Report on Current Research**, Washington, (Printemps 1956), s. 17-25.
- LEWIS, Bernard, «Başvekâlet Arşivi», **EI²**, I (1960), s. 1122-1123.
- MATUZ, Jozep, **Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen**, Wiesbaden 1974, s. 64-120, bilhassa 89-91.
- MUSA, Kâzım, «Vesâik-i tarihiyemiz», **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, I, 2 (1329), s. 65-69.

- ÖZ, Tahsin, «Yıldız Mâruzât Dairesi Arşivi», IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, Ankara 1952, s. 451-463.
- ÖZTUNA, Yılmaz, «Osmanlılarda Devlet Arşivi», Hayat Tarih Mecmuası, 2 (Şubat 1975), s. 4-6.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, C. 9, İstanbul 1978, s. 67-77.
- SERTOĞLU, Midhat, Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi, Ankara, 1955, XVI+90 s.
- SERTOĞLU, Midhat, «Osmanlı tarihinin kaynakları hakkında bazı düşünceler», Türkiyat Mecmuası, XII (1955), s. 145-154.
- SERTOĞLU, Midhat, «Arşiv. İstanbul'da bulunan Evrak Hazinesi», İstanbul Ansiklopedisi, II, 1958, s. 1064-1066.
- SERTOĞLU, Midhat, «Diplomatik bilgisi bakımından Başvekâlet Arşivi», V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, Ankara 1960, s. 355-364.
- SERTOĞLU, Midhat, «Başbakanlık Arşivindeki eski belgeler», Konuşan: Aydın Dokur. Hayat Tarih Mecmuası, I, 5 (Haziran 1971), s. 52-57.
- SHAW, Stanford J. «Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey», Journal of the American Oriental Society, 80, 1 (1960), s. 1-12.
- SHAW, Stanford J. «Turkish Source Materials for Egyptian History», Political and Social Change in Modern Egypt, Ed. P.M. Holt, Londres-New York 1968, s. 28-48.
- SHAW, Stanford J. «The Yıldız Palace Archives of Abdülhamid II», Archivum Ottomanicum, III (1971), s. 212-237.
- SHAW, Stanford J. «Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of Istanbul», International Journal of Middle East Studies, 6 (1975), s. 94-114.
- SHAW, Stanford J. «The Archives of Turkey: An Evaluation», Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 69 (Vienne 1977), s. 91-98.
- TÜRKAY, Cevdet, «Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv», Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, II, 7 (Nisan 1968), s. 44-47.
- TÜRKAY, Cevdet, «Osmanlı Devlet teşkilâtında arşivler», Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 45-46 (Haziran-Temmuz 1971), s. 20-23; 14-19.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1948, s. 77-78.
- WITTEK, Paul, «Les Archives de Turquie», Byzantion, XIII (1938), s. 691-699.